

16. Ὁ *J. Hjin*, καθηγητῆς ἄλλοτε τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Μόσχας, ἐφιλοπόνησεν ἔργα περὶ τοῦ Max Stirner καὶ τοῦ Fichte, ἅτινα ἤγαγον κατὰ μικρὸν εἰς τὴν γερμανικὴν ἰδεολογίαν. Τῷ 1912 ἐξέδωκε πραγματείαν «Περὶ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑγέλου», ἐν ἣ ἀπεικονίζει τὴν σύγχρονον θέσιν τοῦ ἐγγελισμοῦ ἐν Ἑσπερία καὶ διαγράφει πρόγραμμα τῆς ἀναγεννήσεως αὐτοῦ. Ἐνταῦθα παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἐγγελισμὸς ἀναγεννᾶται ἐν Γερμανία, ὅπου ἀντιπρόσωποι διαφόρων Σχολῶν ἀπὸ παντοίων ζητήσεων καὶ προβλημάτων ὁρμῶσι πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου¹. Ἀλλ' αὕτη δὲν ἐμελετήθη ἀποχρώντως καὶ κατὰ τὴν προσήκουσαν μέθοδον ὑπὸ τῶν νεωτέρων, οἵτινες ἀπὸ ποικίλων ἀφορμῶν φέρονται πρὸς ἐκείνην. Ἀξιοῖ δὲ ὁ Hjin οὐχὶ ἐπανάληψιν ἀλλ' ἀναγέννησιν τοῦ ἐγγελισμοῦ, ὃν πρέπει νὰ νοῶμεν μετ' αὐτοτελείας καὶ ἐλευθερίας². Ἀξιόλογον εἶναι τὸ βιβλίον αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου ὡς θεωρία περὶ τῆς συγκεκριμένης οὐσίας τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου»³. Ὁ συγγραφεὺς ἀναλύων τὸ ἐγγελικὸν φιλοσόφημα ἀρνεῖται ὅτι τὸ κυριώτατον μέρος αὐτοῦ εἶναι ἡ διαλεκτικὴ, ἣν χαρακτηρίζει ὡς μέθοδον καὶ ὡς ζωὴν· διὸ καὶ τὴν μέθοδον ταύτην ὀνομάζει ἀκριβέστερον οὐχὶ διαλεκτικὴν ἀλλ' ἐνορατικὴν. Ἡ διαλεκτικὴ πορεία ἄγει, λέγει, τὸ πνεῦμα διὰ τῶν ἀντιθέσεων, ἐν αἷς ὁ νοῦς ἀφανίζεται, εἰς τὴν θεωρητικὴν σύμπτωσιν τῶν ἀντιθέσεων, εἰς τὴν θεωρητικὴν καὶ συγκεκριμένην σύνθεσιν. Τὸ συγκεκριμένον καὶ θεωρητικὸν εἶναι ἡ ὁλότης τῶν λογικῶν διορισμῶν, ἡ ἀπόλυτος ἔννοια, ἡ καθολικότης, ἣτις ἀναπτύσσεται εἰς ὄργανικὴν καὶ συγκεκριμένην ὑπαρξιν· εἶναι ὁ θεὸς ὁ ἀναπτυσσόμενος εἰς τὸν κόσμον. Κρίνει δ' ἐφεξῆς τὸ σύστημα τοῦτο ὡς «ἀκοσμικὴν πανθεΐαν», διότι κηρύττει μὲν τὸν θεὸν ὡς τὴν ὄλην πραγματικότητα διαλύει δὲ—εἰ καὶ μὴ ἀρνεῖται ὅλως—τὸν κόσμον εἰς τὴν θεϊαν οὐσίαν. Ἐπὶ τούτοις δεικνύει ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι θεωρητικῶς «δεδικαιολογημένος», ὅτι παρίσταται ὡς ἄφ' ἑαυτῆς τελουμένη ἀλλοτριώσεις τῆς ἰδέας καὶ συγχρόνως ὡς «πτώσις». Ἐπικρίνει δὲ πάλιν καὶ

¹ Παντὸς εἶδους ἐρευνῆται (Hammacher, Ehrenberg), ἐπιστήμονες ἱστορικοὶ (Dilthey, Nohl, J. Ebbinghaus) φιλόσοφοι μᾶλλον ἢ ἥττον συγγενεῖς πρὸς τὸν Ἑγελον (ἢ Μαρβούργιος Σχολή, ὁ Husserl, ὁ Simmel) συναποτελοῦσιν ἐν Γερμανία τὸν νεώτερον ἐγγελισμόν.

² Δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωμεν ἐκ τοῦ Ἑγέλου ἔτοιμα πορίσματα ἀλλὰ νὰ μανθάνωμεν παρ' ἐκείνου τὸν τρόπον τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὰ πράγματα.

³ Τὸ βιβλίον τοῦτο ἤρξατο νὰ ἔρχηται εἰς φῶς ἐν εἴδει ἄρθρων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1914, ἐξεδόθη δὲ τῷ 1918 ὡς δίτομον ἔργον.

τοῦτο, ὅτι παρορᾶται τὸ ἄλογον στοιχεῖον, τὸ καθαρὸν χάος, καὶ ἐξετάζεται οὐχὶ ὁ ἐμπειρικός κόσμος, οὐχὶ τὰ φαινόμενα, ἀλλ' αἱ «μορφαὶ τοῦ πνεύματος».

17. Ὁ *A. Losev* ἤρξατο ἀπὸ τῆς σπουδῆς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ ὕστερον μάλιστα (τῷ 1927)¹ ἐνεφάνισε μείζονας ἐργασίας, ἐν αἷς πειροῦνται νὰ ποιήσῃ γέφυραν μετὰ γουσαν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας εἰς τὴν νεωτέραν ἰδεολογίαν, ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Πρόκλου εἰς τὸν Schelling καὶ τὸν Ἑγελον². Εἶναι δὲ πεπεισμένος ὅτι ἡ ἀληθῆς οὐσία ἔχει ἰδιάζον γνώρισμα τὴν σύμπτωσιν τῶν ἀντιθέσεων (coincidentia oppositorum), ὡς ἐκδέχεται κατὰ τρόπον φαινομενολογικόν³. Ἡ κίνησις τῶν ἀντιθέσεων ποιεῖ τὴν διαλεκτικὴν αὐτοῦ, ἣν ἀναπτύσσει ἀκολουθῶν κατὰ πόδας τῷ Πλάτωνι⁴. Διατρίβει δ' ἐπιμελῶς περὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἑγελον καὶ δεικνύει τὴν διαφορὰν αὐτῶν⁵. Πλὴν ὅμως πιστεύει ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἀνάπτυξις ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος μέχρι τοῦ Ἑγελου παραμένει κατὰ βάθος μία, διότι οὔτε ὁ Πλωτῖνος οὔτε οἱ νεώτεροι μεγάλοι διαλεκτικοὶ (Schelling καὶ Ἑγελος) ἐχώρησαν πέρα τοῦ Πλάτωνος. Ἐνὶ λόγῳ πάντα τὰ βιβλία τοῦ Losev εἶναι ὡς ἀξιόλογος εἰσαγωγή εἰς τὸν πλατωνισμὸν δυναμένη νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸν ἐγγελισμόν.

¹ Ἐξεδόθησαν ὑπ' αὐτοῦ «Ὁ ἀρχαῖος κόσμος καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ παρόντος», 1927.—«Ἡ διαλεκτικὴ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς», 1927.—«Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ ἀριθμοῦ παρὰ Πλωτῖνω», 1928.—«Ὁ κριτικὸς ἔλεγχος τοῦ πλατωνισμοῦ παρ' Ἀριστοτέλει», 1929.—«Διάγραμμα τῆς ἀρχαίας Συμβολικῆς καὶ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας», 1930.

² Ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ πλατωνισμοῦ, ὅλος ἐμορφώθη ὕστερον καὶ μάλιστα ὑπὸ τοῦ Πρόκλου, εὐρίσκει δὲ αὐτὸν μάλιστα συγγενῆ πρὸς τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν.

³ Ὁ Losev ἐπιζητεῖ νὰ συνάψῃ τὴν διαλεκτικὴν πρὸς τὴν Φαινομενολογίαν τοῦ Husserl.

⁴ Εἰρήσθω ὅτι ἡ διαλεκτικὴ κίνησις εἶναι παρὰ τῷ Losev τετραδική, διότι εἰς τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀντίθεσιν καὶ τὴν σύνθεσιν προστίθεται ὡς τέταρτον μέλος ἡ πραγμάτωσις καὶ τοῦτο, ἵνα ἡ διαλεκτικὴ φυλαχθῆ ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς καὶ ἀφηρημένης ἰδεοκρατίας.

⁵ Παρὰ Πλάτωνι αἱ κατηγορίαι δὲν προβαίνουσι ἐφεξῆς ἐν συνεχεί γραμμῇ ἀλλὰ στρέφονται κύκλῳ περὶ τὸ Ἐν τούναντίον δὲ παρὰ τῷ Ἑγέλῳ προχωροῦσι πᾶσαι ἐν μιᾷ γραμμῇ. Κατ' ἐκεῖνον μὲν δηλαδὴ αἱ κατηγορίαι ἀπορρέουσι ἀμέσως ἐκ τοῦ Ἐνός, κατὰ δὲ τοῦτον ἀναπτύσσονται ἢ ἑτέρα ἐκ τῆς ἄλλης.

18. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου ἐπέδρασεν ἐπὶ πολιτικούς καὶ κοινωνιολόγους, οἷοι ὁ *P. Lauron* (1823—1900) καὶ ὁ *N. Cernysevskij* (1828—1889). Ἐκεῖνος ἐξαίρει τὴν *ἱστορικὴν ἀποψιν* (Historicismus), ἣν ἐκδέχεται ὡς ἀρχὴν τῆς δυναμικῆς ἀναπτύξεως, ἀπαιτοῦσαν ὅπως καὶ οἱ «ἡμέτεροι χρόνοι» χωρήσωσι πέρα τοῦ Ἑγέλου. Οὗτος δ' ἐπαινεῖ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τὸν ουγκεικόμενον παρ' αὐτῇ χαρακτῆρα τῆς νοήσεως καὶ τῆς ἀληθείας. Ἀποβλέπων δ' ὅμως εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἀναπτύξεως ἐκλαμβάνει τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος φιλοσοφίαν ὡς φιλοσοφίαν τῆς σχετικότητος¹. Ἐνόμισαν δηλαδὴ τινες ὅτι ὁ Ἑγελος παρεδέχετο τὴν σχετικότητα (πάντα εὐρίσκονται ἐν κινήσει καὶ μεταβολῇ) καὶ ὅτι ἐνέκρινε τὴν ὑπὸ τοῦ F. Engels διατυπωθεῖσαν ἀρχὴν, καθ' ἣν πάντα εἶναι ἄξια ἀφανισμοῦ. Οὕτως ἐφαντάσθησαν ὅτι ἐκ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἐκείνου συνάγεται ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ παροῦσα κατάστασις θὰ μεταβληθῇ καὶ «θὰ ἔλθῃ καὶ εἰς ἡμᾶς ἐορτή». Καθόλου δ' εἰπεῖν εἰσεχώρησεν εἰς τὴν Ῥωσσίαν κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἐπεκράτησεν ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία ἐν ἣ ἔλαβεν ὕστερον μορφῇ διὰ τῆς «ἀριστερᾶς μερίδος» καὶ δὴ κατὰ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels. Οἱ θιασῶται τοῦ καινοπρεποῦς ἐγγελισμοῦ ἐπεδίωκον τὴν τελείαν ἀνατροπὴν τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως· ἐθεμελίωσαν φιλοσοφίαν τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος ἐμφανίζοντες τὴν Λογικὴν αὐτοῦ ὡς «Ἀλγεβραν τῆς ἐπαναστάσεως»². Εἰς τοὺς ἄνδρας τούτους ἀνήκουσι μάλιστα ὁ Plechanov (1857—1918) καὶ ὁ Lenin (1870—1924).

19. Ὁ *G. Plechanov* ἐπεζήτησεν ὅπως διὰ σαφῶν καὶ ἐπαγωγῶν ἔργων³ θεμελιώσῃ τὸν μαρξισμόν ἐπὶ βάσεων ἐπιστημονικῶν καὶ διαδώσῃ τὸν ἐγγελισμόν, ἐξεύρη ἐρμηνείαν τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας σύμ-

¹ Κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἐξέλαβε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου καὶ ὁ Nietzsche. Ἐπιθι «Revue d'Histoire de la philosophie», 1929, σ. 326 ἔξ.

² Ἄλλο τὸ ζήτημα ὅτι ἡ ὑπὲρ τῶν ἀνατροπῶν καὶ ἐπαναστάσεων, τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ μπολσεβισμού ἐπίκλησις τοῦ Ἑγέλου μαρτυρεῖ παρανόησιν καὶ διαστροφὴν τῶν θεωριῶν αὐτοῦ. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἐκ τῶν ἀριστερῶν ἐγγελικῶν ἄλλοι μὲν εἶχον πρὸς τὸ προκείμενον φιλοσόφημα ἐξωτερικὴν μόνον καὶ ὀρολογικὴν συγγένειαν ἄλλοι δὲ εἶχον ἐμβαθύνει καὶ κατεῖχον αὐτό.

³ Οὗτος ἐδημοσίευσεν τῷ 1891 ἐν τῷ «Νέῳ Χρόνῳ» ἄρθρον ἐπὶ τῇ ἐξηκοστῇ ἀμφιετηρίδι τοῦ θανάτου τοῦ Ἑγέλου, τῷ δὲ 1895 βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Τὸ ζήτημα τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐνιστικῆς ἐκδοχῆς τῆς ἱστορίας». Τῷ 1916 ἐξεδόθη βιβλίον τοῦ A. Deborin μετὰ προλόγου τοῦ Plechanov ἐπιγραφόμενον «Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ».

φωνον πρὸς τὴν τῶν διδασκάλων αὐτοῦ, Marx καὶ Engels¹. Ἐρμηνεύει δηλαδὴ τὸν Ἐγελον κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς σχετικότητος καὶ μεταβολῆς, καθ' ἣν πάντα σκοποῦνται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς γενέσεως πᾶν φαινόμενον τερματίζεται κατ' ἀνάγκην, διότι αἱ δυνάμεις αἱ καθορίζουσαι τὴν ὑπαρξιν αὐτοῦ αἱ αὐταὶ μεταβάλλουσι τοῦτο εἰς τὸ ἐναντίον. Κατὰ τὸν Ἐγελον λοιπὸν κρατεῖ, λέγει, ἡ ἀρχὴ τοῦ σχετικοῦ· ἐκάστη ἀποψις εἶναι ὀρθὴ ἐν τῷ οἰκείῳ χρόνῳ. Νομίζει δὲ κατὰ προφανῆ παρανόησιν τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ὅτι ἡ «ποιότης» μεταβάλλεται εἰς «ποσότητα»². Ἐπαινεῖ τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Marx ὡς γνησίαν καὶ πρὸς κατάδειξιν τῆς διαλεκτικῆς κινήσεως προσάγει τὸ παράδειγμα τῆς ἀναπτύξεως τῶν φυτῶν, ὅπερ διαλεκτικὸν καὶ μυστικὸν σύμβολον κατέστη συχνὸν εἰς τὴν μαρξίζουσαν λογοτεχνίαν τῶν Ῥώσων. Συντόμως εἰπεῖν ἰσοπεδοῖ τὴν ἀληθινὴν διαλεκτικὴν τοῦ Ἐγέλου, ὅπως καὶ παρέχει ἐπιπολαίαν ἔκθεσιν τῆς ἠθικῆς, τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς περὶ τὴν θρησκείαν φιλοσοφίας αὐτοῦ.

20. Ὁ *Lenin* εἶχε διαγνώσει τὸν ἔρασιτεχνικὸν χαρακτῆρα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Plechanov³, ὅτε ἤρξατο νὰ ἀσχολῆται περὶ τὸν Ἐγελον. Εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἔργων τούτου ἐτράπη μόλις κατὰ τὸν πόλεμον⁴ καὶ παραπέμπει εἰς ἐκεῖνα ἐν ταῖς πολιτικαῖς αὐτοῦ συγγραφαῖς. Ὅτι ὅμως ὀλίγον συμφωνεῖ πρὸς τὰς ὄντολογικὰς θεωρίας τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, μαρτυρεῖ ἢ εἰς τὸν ὕλισμόν καὶ τὴν ἀθεΐαν ὡς εἰς δόγμα πίστις αὐτοῦ· θέλει νὰ ἐκβάλη πανταχοῦ τὸν θεόν, τὸ Ἀπόλυτον, τὴν ἰδέαν. Τὴν δὲ Λογικὴν ἐκλαμβάνει ὡς διδασκαλίαν οὐχὶ τῶν τύπων τῆς νοήσεως⁵ ἀλλὰ τῶν νόμων τῆς ἀναπτύξεως ὅλου τοῦ κόσμου⁶. Εἰς

¹ Δὲν παρετήρησεν ὅμως ὅτι ἀμφοτέρω, ὅτε Marx καὶ ὁ Engels εἶχον ἐρμηνεύσει οὐχὶ ὀρθῶς τὸν Ἐγελον καὶ ὅτι ὁ Engels ὕστερον ἐπελάθετο ἐκείνου.

² Κατὰ τὸν Ἐγελον ἡ ποιότης προσέχει τῆς ποσότητος. Ὁ Plechanov ὅμως ὑποβάλλων εἰς ἐκεῖνον δοξασίας ἄλλων (τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels) ποιεῖ ὀπαδὸν τῆς ποσοτικῆς καὶ μηχανικῆς τοῦ κόσμου θεωρίας.

³ Ὁ Lenin θαυμάζει ὅτι ὁ Plechanov καίπερ γράψας πολλὰ οὐδαμοῦ μνημονεύει τῆς μεγάλης Λογικῆς τοῦ Ἐγέλου.

⁴ Τῆς φιλοσοφίας ἐπελάβετο τῷ 1895, ὅτε ἀνέγνω ἔργα τοῦ Marx. Ὑστερον ἐμελέτησε καὶ ἄλλων φιλοσόφων ἔργα καὶ ἐξέδωκε βιβλία, ἐν οἷς ἐξαίρει τὸν «διαλεκτικὸν ὕλισμόν».

⁵ Αἱ κατηγορίαι τοῦ νοῦ εἶναι κατὰ τὸν Lenin ἔκφρασις τῆς κανονικότητος τῆς φύσεως, καὶ τοῦ ἀνθρώπου.

⁶ Ἐν τῇ Λογικῇ ὑπομιμνήσκει πλὴν ἄλλων τὴν ζωηρότητα καὶ εὐκίνησιν τῶν ἐννοιῶν, ἐξαίρει δὲ μάλιστα ὅσα μέρη εὐνοοῦσι τὸν μαρξισμόν, οἷον

τούς μαθητὰς αὐτοῦ καὶ θιασώτας προέβαλε τὸ φιλοσοφικὸν πρόβλημα τοῦ νὰ ἐπεξεργασθῶσι τὴν ἱστορίαν κατὰ τρόπον διαλεκτικόν· τῷ δὲ 1922 συνέταξε πραγματείαν περὶ τῶν ἔργων τοῦ «ἀγωνιζομένου ὕλισμοῦ», ἐν ᾗ ἐμφαντικῶς δηλοῦται ἡ ἀνάγκη τῆς συνεχίσεως τοῦ ἀγῶνος κατὰ τοῦ ἰδεατοῦ κόσμου τῆς ἀστικῆς τάξεως καὶ ἀπαιτεῖται σύντονος ἐργασία ὑπὲρ τῆς «ὕλιστικῆς» διαλεκτικῆς¹.

21. Ὁ ὑπὸ τοῦ Lenin ἐξαρθεὶς «διαλεκτικὸς ὕλισμὸς» ἀνυψώθη ἐν Ῥωσσίᾳ εἰς ἐπίσημον φιλοσοφίαν, εἰ καὶ παραμένει ἀρκούντως ἀσαφὲς τὸ τί κυρίως εἶναι αὐτὸς ὁ «διαλεκτικὸς ὕλισμὸς». Ὅπως ἂν ἔχη, αἱ δοξασαὶ τοῦ ἀνδρὸς ὠφελήθησαν ἐκ τῆς δημοσιεύσεως (ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Marx—Engels) τῆς καταλειφθείσης ἐν χειρογράφῳ ἐγελιζούσης «Διαλεκτικῆς τῆς φύσεως» τοῦ Engels. Τὸ συμβούλιον τῶν «μαρξιστικῶν ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων» ἀνεγνώρισε καὶ τυπικῶς τὴν νίκην τῆς κατευθύνσεως τοῦ Lenin—Ἐγέλου καὶ ἀνεκήρυξεν ὡς ἀπαραίτητον τὴν σπουδὴν τοῦ Ἐγέλου². Καὶ ἐνεκωμιάζετο μὲν τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἀλλὰ προφανῶς παρενοεῖτο καὶ διεστρέφετο³.

Εἰς τὰ πράγματα ἐπῆλθεν ἱκανὴ μεταβολὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1930 ἔνεκα τῆς ἀναμείξεως τοῦ Stalin. Ἦδη ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια ἐν Ῥωσσίᾳ φαίνεται ἀκαθόριστος καὶ φιλοσοφικὸν πρόγραμμα δὲν ὑπάρχει. Ὅπωςδήποτε ὁμως συνεχίζονται οἱ ἔπαινοι εἰς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Ἐγέλου, πλὴν δὲ αὐτοῦ καὶ τοῦ Marx τιμῶνται καὶ μνημονεύονται ὡς ἄριστοι ἐξηγηταὶ τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ὁ Lenin καὶ ὁ Stalin!⁴.

τὴν ἀξίαν τῶν «ἀλμάτων» ἐν τῇ διαλεκτικῇ ἀναπτύξει καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ συγκεκριμένου.

¹ Ὁ Lenin ἀξιοῖ ἵνα μελετᾶται ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγέλου καὶ ἐρμηνεύηται κατὰ τρόπον ὕλιστικόν, ὡς παράδειγμα δὲ αὐτῆς χρησιμεύη ἡ νεωτέρα ἱστορία, «πόλεμος καὶ ἐπανάστασις».

² Τὸ «ἴδρυμα τῶν ἐρυθρῶν καθηγητῶν» ἐποίησε νέαν ἐκτύπωσιν τῆς ῥωσικῆς μεταφράσεως τῆς Λογικῆς τοῦ Ἐγέλου ἐγένετο δ' αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς εἰς ῥωσικὴν γλῶσσαν ἐκδόσεως πάντων τῶν ἔργων ἐκείνου.

³ Οὕτω παρίσταται ἡ διαλεκτικὴ ὡς ἐμπειρικὴ καθολίκευσις τῆς ἐν τοῖς πράγμασιν ἀπαντώσης τριαδικῆς κινήσεως. Ἐκ τοῦ φιλοσοφήματος δ' ἐκείνου μέρη μόνον παραλαμβάνονται τὸ δὲ σύστημα ἐν τῷ συνόλῳ ἀπορρίπτεται.

⁴ Ἡ «ἐταιρεία τῶν ἀγωνιζομένων ὕλιστῶν» ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑκατοστῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ Ἐγέλου ἔλαβε τῷ 1931 ἀπόφασιν (sic), καθ' ἣν ἐπαινεῖται τὸ σύστημα ἐκείνου ὡς συντελέσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας, κηρύττεται πόλεμος κατὰ τῆς ἰδεοκρατίας καὶ ἐγκωμιάζεται ὁ Stalin ὡς ὁ ἄριστος μαθητὴς τοῦ Lenin καὶ ὡς ὁ κράτιστος ἐρμηνευτὴς καὶ γνώστης τοῦ Ἐγέλου!!

22. Καὶ ἐν τῇ **Πολωνίᾳ** ἔσχεν εὐρείαν διάδοσιν ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία. Πολλοὶ Πολωνοὶ ἐγένοντο τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἄμεσοι μαθηταὶ καὶ ἀκροαταί, ἐν οἷς ὁ Cybulski, ὁ Libelt καὶ ὁ Garczynski. Ὁ δὲ Bronislaw *Trentowski* (1808—1869)¹ ὠκειώθη προίμως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ταύτην καὶ ἐπεχείρησε νὰ συγχωνεύσῃ τὴν κατὰ τοὺς φιλοσόφους τῆς φύσεως **πραγματικὴν ταυτότητα** τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν πρὸς τὴν **ἰδεατὴν ταυτότητα** αὐτῶν καὶ νὰ ἀποτελέσῃ οὕτω καθολικὴν φιλοσοφίαν, ἣν θεωρεῖ ὡς ἐκπηγάζουσαν ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ πολωνικοῦ ἔθνους. Κατὰ ταύτην λοιπὸν ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ δημιουργίᾳ, ἐν ἣ ὅμως ἡ θεία γνῶσις ἀπόλλυται καὶ ἀναφαίνεται πάλιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὡς αὐτοσυνειδησία. Ὁ θεὸς εἶναι ἀλήθεια ἔτι δὲ ἡ ἄπειρος, ἡ αἰδία καὶ ἡ ζῶσα δημιουργία. Ἐξωθεν μὲν θεωρούμενος ὁ Θεὸς εἶναι τὸ καθολικὸν Πᾶν, ἔσωθεν δὲ τὸ καθολικὸν Ἔν· θεωρούμενος δὲ ὡς ζῶν εἶναι τὸ καθολικὸν Ὅλον. Πρὸς τὴν τριττὴν ταύτην ἄποψιν ἀντιστοιχοῦσιν αἱ μορφαὶ τοῦ ἀπείρου, τῆς αἰδιότητος καὶ τῆς πανταχοῦ παρουσίας. Ὡς πρὸς δὲ τὴν γνῶσιν παρατηρεῖται ὅτι αὕτη καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι ἀχώριστα· τὸ γινῶσκον ὄν καὶ ὁ γινωσκόμενος κόσμος εἶναι τὸ θεῖον· μόνον ἡ συνήθεια διακρίνει καὶ χωρίζει γνῶσιν καὶ ὑπαρξιν. Εἰ καὶ ἀφίσταται ἐν πολλοῖς ὁ Trentowski ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου, ὅμως τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας αὐτοῦ ἀρύεται ἐκ τῆς φιλοσοφίας ἐκείνου².

23. Μαθητὴς καὶ φίλος τῶν ἐγγελικῶν ἐγένετο ὁ κόμισ Αὔγουστος *Cieszkowski* (1814—1894)³, ὅστις ἐν πολλοῖς διεφώνει πρὸς ἐκείνους⁴, πρὸς τὴν ἀπόλυτον δὲ ἰδεοκρατίαν τῶν Γερμανῶν ἀντέταττε τὴν ἀπόλυτον πνευματοκρατίαν αὐτοῦ ὡς σλαβικὴν φιλοσοφίαν. Κατὰ ταύτην ὁ θεός, ἡ ἀπόλυτος προσωπικότης, πρέπει νὰ ληφθῇ μόνον

¹ Ὁ Trentowski ἐσπούδασεν ὀλίγον χρόνον (τῷ 1828) ἐν Παρισίοις καὶ ὕστερον μετέσχε τοῦ κατὰ τῆς Ῥωσσίας πολέμου. Μετὰ τοῦτον συνεπλήρωσε τὰς σπουδὰς ἐν Αἰδελβέργῃ καὶ Φρεϋβούργῃ, ἔνθα ἐγένετο ὑφηγητὴς καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου.

² Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν θεωριῶν τοῦ Trentowski ἐγένετο ὑπὸ δύο ἄλλων Πολωνῶν, τοῦ J. Kraszewski καὶ τοῦ B. Chrzanowski, οἵτινες ἐπεχείρησαν νὰ καθορίσωσι τὴν θέσιν ἐκείνου ἀπέναντι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου καὶ ἄλλων παλαιότερων καὶ συγχρόνων.

³ Διδάσκαλοι αὐτοῦ ἐγένοντο ἐν Βερολίνῳ οἱ ἐγγελικοὶ Michelet, Hotho, Werder, Gans v. Henning, Steffens, Erdmann, καὶ ἄλλοι.

⁴ Τὰ κυριώτατα τοῦ Cieszkowski ἔργα ἐπιγράφονται «Προλεγόμενα εἰς τὴν ἱστοριοσοφίαν», 1838.—«Θεὸς καὶ παλιγγενεσία», 1842.—«Πάτερ ἡμῶν», 1848.

δι' ἐνεργοῦ ἐνοράσεως ὡς τὸ μέγα Ἐγώ, ἐν ᾧ πάντα τὰ ἐπὶ μέρος ἐγὼ λαμβάνουσι γνῶσιν τῆς ταυτότητος τῆς ἑαυτῶν οὐσίας. Ἀπέκλινε δηλαδὴ πρὸς τὸν Novalis, οὗ ἐπῆνει τὴν περὶ ζωηρᾶς ἐνοράσεως θεωρίαν.

24. Ἐγγελικὰς ἐννοίας ἔχει καὶ ὁ Adalbert *Cybulski* (1808—1867) μαθητὴς τοῦ μεγάλου φιλοσόφου γενόμενος κατόπιν ὑφηγητῆς τῆς σλαυϊκῆς φιλολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου καὶ ὕστερον τακτικὸς καθηγητῆς ἐν Breslau. Μετὰ τῆς ἰδεοκρατικῆς φιλοσοφίας εἶχε πρὸς ἄλλοις κοινὸν τὸν ἐνθουσιασμόν καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἑλλάδος¹. Ἐξαίρων δὲ τὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Πολωνίας συμβολὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου παρατηρεῖ ὅτι αὕτη διακοσμεῖ τὴν εὐρεῖαν συνείδησιν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος.

25. Οὐχ ἦττον ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐγγελικὴν μαρτυρεῖ καὶ τὸ περὶ τῆς πολωνικῆς γραμματείας γενικώτερον ἔργον τοῦ Ἰωάννου *Majorkiewicz*². Κατὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὀργανικὴ ὁλότης, ἐν ἣ τὸ ἕτερον προκύπτει ἐκ τοῦ ἄλλου ὡς πόρισμα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ὡσαύτως κατὰ τρόπον ἐγγελικὸν ἐπισκοποῦνται αἱ φιλολογικαὶ ἐκδηλώσεις τοῦ πολωνικοῦ λαοῦ ὡς ὀργανικοῦ ὅλου· ἀποκρούεται ἡ τύχη καὶ ἐξαίρεται ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ λαοῦ.

Καὶ ὁ ποιητὴς *Krasinski* (1812—1859) ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας καὶ δὴ τῆς ἐγγελικῆς³. Ὅτε δὲ ἀνέγνω τὸν «θεὸν καὶ τὴν παλιγγενεσίαν» τοῦ Cieszkowski, συνετάχθη μετ' αὐτοῦ ὡς χωροῦντος περαιτέρω τῶν ἄλλων καὶ συγχωνεύοντος τὸν ἐγγελισμόν καὶ τὰς τούτου ἀντιθέσεις εἰς ἀνωτέραν σύνθεσιν.

26. Ὁ Κάρολος *Libelt* (1807—1875) ἐσπούδασεν ἐν Βερολίῳ καὶ ἐγένετο μαθητὴς καὶ οἰκεῖος τοῦ Ἐγέλου, οὗ ὑπέστη, ὡς εἶκος,

¹ Ἐν τῷ ἔργῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Ἱστορία τῆς πολωνικῆς ποιήσεως» λέγει ὅτι ἀληθινὴν ἐθνικὴν ποίησιν ἔσχον μόνοι οἱ Ἕλληνες· διὸ εἰς τοὺς Ἕλληνας αἰεὶ θὰ ἐπανερχονται, ἐφ' ὅσον θὰ ὑπάρχωσι ποιηταὶ ἐν τῷ κόσμῳ. Εἰς ἐκείνους θὰ ἐπανερχονται οἱ νεώτεροι, ἵνα ἐπιτύχωσι τῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τέχνῃ, τῇ θρησκείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ, ἀρμονίας, ἣν μέχρι τοῦδε οἱ Ἕλληνες μόνον ἐπραγμάτωσαν.

² Τὸ ἔργον ἐπιγράφεται «Ἱστορία, γραμματεία καὶ κριτικὴ πολωνικῆ γραμματεία ἐν ἱστορικῇ ἀναπτύξει», 1847.

³ Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγέλου χρησιμεύει αὐτῷ ὡς μέσον πρὸς κατανόησιν τοῦ σύμπαντος.

ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν¹. Ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ² ἐπαινεῖ τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον τοῦ διδασκάλου καὶ ἀποφαίνει αὐτὴν ὡς τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον, ὃν ἡ φιλοσοφία μέχρι τοῦδε μάτην εἶχε ζητήσῃ. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι, λέγει, ἡ μόνη ζῶσα καὶ πρέπει νὰ ἐφαρμόζηται ἐν πάσῃ ζώσῃ φιλοσοφίᾳ· οἱ διαγινώσκοντες αὐτὴν ὡς τοιαύτην, οἷα πράγματι εἶναι, τουτέστιν ὡς κίνησιν τῆς ἐννοίας, ἐκπλήττονται ἐπὶ τῇ αἰτιάσει ὅτι δῆθεν εἶναι κενὴ τυπολογία. Διαφέρεται δ' ὅμως πρὸς τὸν μέγαν φιλόσοφον ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τοῦ λόγου καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ μονομέρεια τοῦ συστήματος ἐκείνου ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι προσένειμεν εἰς τὸν λόγον τὴν μονοκρατορίαν ἀντὶ τοῦ ἀπλοῦ κράτους, ὅτι ἐξέβαλε πάντα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ πνεύματος καὶ ἐξέλαβεν ὡς οὐσίαν αὐτοῦ μόνον τὸν λόγον³. Τὸ πνεῦμα μεταβαίνει εἰς τὴν πραγματικότητα, εἰς τὴν πράξιν, δι' ἧς φθάνει εἰς τελείαν ἐκδήλωσιν· ἐννοια καὶ λόγος ἔχουσιν ἀξίαν καὶ δύναμιν μόνον ὡς προοδοποιήσεις τῆς πράξεως. Κατ' ἀκολουθίαν δὲ καταπολεμεῖ ὁ Libelt τὰς περὶ θεοῦ καὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς γνώμας τοῦ Ἐγέλου καὶ τῶν ἐγγελικῶν ἰδίᾳ δὲ τοῦ Michelet. Ὁ θεὸς δὲν εἶναι ἀπλῶς ἰδέα ἀλλὰ πρόσωπον, εἶναι ζῶν καὶ πανταχοῦ παρών, Θεὸς δημιουργός· σύμπασα δὲ ἡ ὑλικὴ ὑπαρξίς εἶναι ὡς περιβολὴ ἐκείνου, δι' ἧς καὶ ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἄνθρωπον⁴.

27. Ὁ Ἰωσήφ *Kremer* (1806—1875) συνεπλήρωσε τὰς ἐν Κρακαυ σπουδὰς ἐν Βερολίνῳ, ὅπου ἀθρόα ἡ νεότης προσέτρεχε θαυμάζουσα τὸν Ἐγελον. Πλὴν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἔσχε διδασκάλους ἐνταῦθα ἄλλους τε πολλοὺς καὶ τὸν Schleiermacher ἀποτελοῦντα ἀντίρροπον τοῦ Ἐγέλου διὰ τῆς ἐξάρσεως τοῦ συναισθήματος. Ἐπανελθὼν δ' ἐκ Λονδίνου εἰς τὴν πατρίδα τῷ 1830 ἐγένετο συνεργάτης ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ καὶ ὕστερον καθηγητῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ. Πλὴν τῆς

¹ Τῷ 1830 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ ἐν Βερολίνῳ. Τότε δ' ἐξεργάγη ἡ ἐπανάστασις τῆς Πολωνίας, εἰς ἣν μετέβη ἵνα πολεμήσῃ. Ὑστερον ἐπανελθὼν εἰς Γερμανίαν καθείρχθη ἐπὶ ἓν ἔτος, μεθ' ὃ διῆγεν ἐν ἐξοχῇ. Τῷ 1840 ἰδρυσεν ἐκπαιδευτήριον ἐν Posen καὶ εἶτα διωρίσθη καθηγητῆς γυμνασίου. Ἐδρασε δὲ καὶ ὡς πολιτικὸς καὶ ἐθνικὸς ἀνὴρ καὶ τέλος κατέστη ἀρχηγὸς τῶν Πολωνῶν δημοκρατικῶν.

² Τὸ μεγαλύτερον ἔργον τοῦ Libelt ἐπιγράφεται «Φιλοσοφία καὶ κριτικὴ», οὗ πρῶτον μέρος εἶναι τὸ «Περὶ ζωῆς ζήτημα τῆς φιλοσοφίας· περὶ τῆς μονοκρατορίας τοῦ λόγου».

³ Ὁ Libelt προσνέμει μεγάλην σπουδαιότητα εἰς τὴν φαντασίαν, ἧς ἄνευ δὲν δύναται κατ' αὐτὸν νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ ἀλήθεια.

⁴ Ἐνταῦθα ἀνακύπτουσι θεωρίαι συγγενεῖς πρὸς τὰς τοῦ Trentowski, οὗ τὴν ἐπίδρασιν ἀνομολογεῖ ὁ Libelt.

συγγραφικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας¹ ἐπέδειξεν ὁ ἀνὴρ μεγάλην δραστηριότητα καὶ συνέτεινεν εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν. Εἶχε δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀσυνήθη παραστατικὴν δύναμιν καὶ ἐράσμιον ὕφος, ὡς διαφαίνεται μάλιστα ἐν τινι πραγματείᾳ², ἐν ἣ παρῆκει ἀξιόλογον καὶ ἀμαθελτικὴν καὶ χαρίεσσαν περιγραφὴν τῶν ἐντυπώσεων αὐτοῦ καὶ ἀναμνήσεων περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου. Ἐν τῇ πρώτῃ πραγματείᾳ³ παρῆκει διάγραμμα τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας μετὰ ἰκανῆς ἐλευθερίας προσαρμόζων αὐτὴν πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πάντως τῆς ἀπόψεως τοῦ Comte, γνωστῆς αὐτῷ ἐκ τῆς ἐν Παρισίοις διαμονῆς⁴. Ἐν δὲ τῷ προλόγῳ τοῦ πρώτου τόμου τῆς συστηματικῆς ἐκθέσεως τῆς φιλοσοφίας⁵ καθορίζει τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἑγελον. Ἐνταῦθα λέγει ὅτι ἡ ἀπρόσωπος ἰδέα δὲν ἀποπληροῖ τὰς ἀξιώσεις παντὸς ἐμπεφορημένου τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως οὐδ' εἶναι πάλιν ἐπαρκῆς εἰς τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν τὴν ἀναπτυσσομένην μετὰ λογικῆς ἀυστηρότητος. Ἡ ἀπόλυτος ἰδέα δὲν εἶναι ἡ τελευταία κατηγορία τῆς Λογικῆς, ἡ τελευταία λέξις τῆς φιλοσοφίας. Ἡ κορύφωσις τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας δὲν εἶναι ἡ ἀφαίρεσις ἀλλὰ τὸ ἀπόλυτον πρόσωπον, ὁ Θεός.

Καθόλου εἰπεῖν πειρᾶται ὁ Kretmer νὰ συμφωνῇ πρὸς τὸν Ἑγελον, ὅσον εἶναι δυνατόν· παρατηρεῖ δὲ αὐτὸς ὅτι θεωρεῖ ἐκεῖνον ὡς τὸν «Διδάσκαλον», ἀφ' οὗ ἀποκλίνει μόνον ὅταν τὰ πράγματα τοῦτο ἀπαιτῶσι. Σημειωτέα δὲ μάλιστα ἡ διαφορὰ, καθ' ἣν ὁ Kretmer θεωρεῖ τὸν ἀπόλυτον λόγον ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος· ἔτι δὲ παραδέχεται ὅτι τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον, ἡ νόησις καὶ ἡ ὑπαρξις, ἔχουσιν ἐνότητα ἀλλ' οὐχὶ ταυτότητα, ὅτι εἶναι

¹ Ὁ Kretmer συνέγραψε πολλὰ ἔργα ἐν οἷς καὶ τὰ ἑξῆς· «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», 1837.—«Ἐπιστολαὶ ἐκ Κρακαυ», 1844.—«Συστηματικὴ ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας», 1849.

² Αὕτη ἐπιγράφεται «Αἱ περὶ ψυχῆς εὐστοχώταται φιλοσοφικαὶ θεωρίαι ἐλεγχόμεναι κριτικῶς ὑπὸ τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας», 1867.

³ Ἡ πρώτη πραγματεία τοῦ Kretmer μὴ περιληφθεῖσα εἰς τὴν συλλογὴν τῶν «Ἔργων» αὐτοῦ ἐπεγράφετο «Φιλοσοφικὸν διάγραμμα τῶν ἐπιστημῶν».

⁴ Ἐνταῦθα διακρίνει ὁ Kretmer τρία μέρη· α) τὰς βάσεις τῆς Λογικῆς, β) τὰς βάσεις τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ γ) τὰς βάσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος. Ταῦτα δ' ἐξετάζει στοιχῶν μάλιστα τῷ συστήματι τοῦ Ἑγέλου.

⁵ Ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει τὴν Φαινομενολογίαν καὶ τὴν Λογικὴν ὁ δὲ δεῦτερος τὴν Φιλοσοφίαν τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

μέν τι συναφές ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸ αὐτό¹. Πολλῶ μείζων καὶ εὐρύτερα φαίνεται ἢ ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου καὶ τῶν ἐγγελικῶν ἀπόκλισις αὐτοῦ ἐν τῇ ὑστέρα πραγματεία τῇ ἐξεταζούσῃ τὰς περὶ ψυχῆς φιλοσοφικὰς θεωρίας. Ἐν ταύτῃ προσεγγίζει πρὸς τὸν θεωρητικὸν θεϊσμόν, τὴν πνευματοκρατίαν καὶ ἀνθρωποσοφίαν τοῦ Ἐμμανουήλ Hermann Fichte² πορευόμενος παραπλήσιαν ὁδὸν πρὸς ἄλλους ὁμοεθνεῖς³.

28. Μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἐπιφανῶν ἰδεολόγων, τοῦ Kra-sinski καὶ τοῦ Cieszkowski, τοῦ Libelt καὶ τοῦ Kremer, ἡ πολωνικὴ διανόησις ἐστράφη ἀπὸ τῆς ἰδεοκρατίας εἰς τὸν ὑλισμόν, ἣτις τροπὴ συνῆδε πρὸς τὴν τότε γενικὴν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος κατεύθυνσιν. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ κοινωνικὴ ὁρμὴ πρὸς τὴν ὑλικὴν μάλλον ἢ τὴν ἠθικὴν εὐεστῶ ἀπεμάκρυνον ἀπὸ τῆς τέως κρατούσης ἰδεολογίας⁴. Ἀλλὰ τὸ πρὸς τὸν Ἐγελόν διαφέρον δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀνανεωθῇ ἐν Πολωνίᾳ. Ἀφορμὴν δὲ πρὸς τοῦτο ἔδωκεν ὁ κόμισ Αὐγούστος *Cieszkowski* ὁ νεώτερος (γεννηθεὶς τῷ 1861) διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ καταλειφθέντος ἔργου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς εἰς τὴν πολωνικὴν γλῶσσαν μεταφράσεως τῶν γερμανικῶν καὶ τῶν γαλλικῶν συγγραμμάτων ἐκείνου. Καὶ ὕστερον δ' ἐνισχύθη ἡ πρὸς τὸν ἐγελισμόν σπουδὴ διὰ τῆς ἐκδόσεως τῆς ἀλληλογραφίας καὶ τῶν βιογραφιῶν τῶν Πολωνῶν ἰδεολόγων. Εἰς τὸν αὐτὸν σκοπὸν συνεβάλετο καὶ ὁ Wincenty *Lutoslawski* (γεννηθεὶς τῷ 1863) διὰ τε τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ καὶ τῆς συγγραφῆς πολλῶν ἔργων ἐν τῇ πολωνικῇ καὶ ἄλλαις εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις⁵. Καὶ καταπολεμεῖ μὲν οὗτος τὰς μονομερείας τῆς τε ἰдео-

¹ Τὴν ἐνότητα ταύτην ἐρμηνεύει ἐκ τοῦ ὅτι ὁ θεὸς ἐδημιούργησε κατὰ τὴν αἰδίον αὐτοῦ σοφίαν τὸν κόσμον καὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα· ὁ νοῦς ἄρα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ νοῦς τοῦ θεοῦ, ὅπως καὶ πάντα τὰ δημιουργήματα, εἶναι πρὸς ἄλληλα συγγενῆ. Ἡ συνάφεια τοῦ πνεύματος ἡμῶν καὶ τοῦ κόσμου εἶναι ἡ αἰτία, δι' ἣν δυνάμεθα νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν ἔννοιαν τῶν πραγμάτων, νὰ δημιουργῶμεν ἀντικείμενα καὶ νὰ πραγματῶμεν ἐν τῷ κόσμῳ τὰς ἐννοίας ἡμῶν.

² Οὗτος ἦτο υἱὸς τοῦ περιωνύμου φιλοσόφου Ἰωάννου Gottlieb Fichte.

³ Τὴν αὐτὴν ὁδὸν εἶχον βαδίσει πρότερον ὁ Trentowski, ὁ Cieszkowski, ὁ Libelt καὶ ἄλλοι.

⁴ Τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος τροπὴν παρατηρεῖ ἤδη καὶ ἐρμηνεύει αὐτὸς ὁ Libelt ὀλίγῳ πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἐν τῷ προλόγῳ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς «Μονοκρατορίας τοῦ λόγου», 1874.

⁵ Ἐγραψε γερμανιστὶ μὲν ἄλλα τε πολλὰ ἔργα καὶ τὰ ἐπιγραφόμενα «Über die Grundvoraussetzungen und Konsequenzen der individualistischen Weltanschauung», 1898, καὶ «Seelenmacht, Abriss einer zeitgemässen Weltanschauung», 1899· γαλλιστὶ δὲ τὸ «Volonté et liberté», 1913.

κρατικῆς καὶ τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας ἀλλ' ἐν πολλοῖς συμφωνεῖ πρὸς τοὺς ἐγγελικούς. Τέλος δὲ ὁ κόμισ Ἀδάμ *Zoltowski* (γεννηθεὶς τῷ 1881), καθηγητῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Posen, γράψας περὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Αὐγούστου Cieszkowski ἐπέστησε τὴν προσοχὴν καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου, εἰς ἣν ἀφιέρωσε καὶ ἴδια ἔργα¹. Διὰ τούτων ἐπέτυχεν ἵνα ἐνισχυθῇ ἐν Πολωνίᾳ τὸ πρὸς τὸν Ἐγελον διαφέρον.

29. Καὶ παρὰ τῶν Τσέχων ἔτυχεν ἀποδοχῆς ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία. Ποιά τις ἐπίδρασις αὐτῆς ἀπαντᾷ ἤδη παρὰ τῷ *Mareck* (1785—1877)² καὶ τῷ *Palacky* (1798—1876)³, ζωηροτέρα δ' ἐμφαίνεται παρὰ τῷ ποιητῇ *Nebesky* (1818—1882)⁴ καὶ τῷ ἠθικολόγῳ *Klacel* (1808—1882)⁵, μάλιστα δὲ παρὰ τῷ *Smetana* (1814—1851) καὶ τῷ *Hanus* (1812—1869), οἵτινες τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν ἐφήρμοσαν κατὰ τρόπον ἀρκούντως αὐτοτελῆ πρὸς ἐπίλυσιν τῶν συγχρόνων ζητημάτων. Ὁ Αὐγούστινος *Smetana*⁶ φαίνεται ὅτι ἐπειρᾶτο νὰ συνδυάσῃ τὴν δυτικὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν τῶν Ἀνατολικῶν, ὅστις συνδυασμὸς προσηρμόζετο πρὸς τὰ πορίσματα τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας καὶ δὴ τῆς τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἐρβάρτου. Καὶ

¹ Ταῦτα ἐπιγράφονται «Περὶ τῶν βάσεων τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου», 1907, καὶ «Ἡ μέθοδος τοῦ Ἐγέλου καὶ αἱ βάσεις τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας», 1910.

² Ὁ *Mareck* ἐξέδωκε «Στοιχειώδη φιλοσοφίαν, Λογικὴν καὶ Μεταφυσικὴν», 1844.

³ Οὗτος συνέγραψεν ἱστορίαν τῶν Τσέχων.

⁴ Ὁ *Nebesky*, ἐνθους ὀπαδὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου, ἐξεδέχετο τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἱστορίαν ὡς ἔργον τοῦ πνεύματος. Ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἱστορίας ἀπαιτεῖ, λέγει, αὐταπαρνησίαν καὶ θυσίαν, διότι τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ δεσπύζον διὰ τῆς δημιουργίας πνεῦμα εἶναι ἀύστηρόν καὶ αἱματηρόν. Τὸ ποίημα αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἀντίποδες» (1844) παρέχει ἡχῶ τῶν θεωριῶν τοῦ Ἐγέλου.

⁵ Κύρια γνωρίσματα τῆς ἠθικῆς τοῦ *Klacel* εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ κοσμοπολιτεία, πρυτανεύουσα δὲ παρ' αὐτῷ ἐννοία εἶναι ἡ τῆς καθολικῆς ἐνόητος συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ἣν εὐρίσκει θεμελιουμένην ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῇ ἐγγελικῇ. Τὴν φιλοσοφίαν ταύτην προθυμεῖται νὰ μεταλαμπαδεύσῃ εἰς τοὺς ὁμοεθνεῖς διὰ σειρᾶς ἀρθρῶν (1841—1845) καὶ σπουδάζει νὰ ἐμπεδώσῃ διεθνή τινα ἀνθρωπισμόν, ἐφ' οὗ νὰ ἐρείδῃται ἡ προσωπικὴ ἠθικὴ καὶ ἐθνικότης.

⁶ Ὑπὸ τοῦ *Smetana* ἐξεδόθησαν ἐν Πράγᾳ τῷ 1848 δύο συγγράμματα ἐπιγραφόμενα «Ὁ προορισμὸς τῆς πατρίδος μου Βοημίας ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως» καὶ «Ἡ σημασία τοῦ παρόντος αἰῶνος» (τὸ δεύτερον ἐξεδόθη ἄνωνύμως), τῷ δὲ 1850 «Ἡ καταστροφὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας». Τὸ σπουδαιότατον σύγγραμμα αὐτοῦ «Τὸ πνεῦμα, ἡ γένεσις καὶ ἡ ἐκλειψις αὐτοῦ» ἐξεδόθη ὕστερον (τῷ 1865) μετὰ θάνατον.

πρὸς μὲν τὸν Ἑγελον συνεφέρετο ἰδίᾳ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας πρὸς δὲ τὸν Schelling ἐν τῇ πρυτανευούσῃ τοῦ συστήματος ἐννοία, καθ' ἣν τὸ πεπερασμένον καὶ τὸ ἄπειρον ταυτίζονται. Ὁ Hanus¹ πάλιν, καθηγητῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Πράγας², ὑπῆρξε γόνιμος συγγραφεύς³, καταλέγων ἑαυτὸν εἰς τοὺς ἐκλεκτικούς ἀλλ' ἐν πολλοῖς ἀκολουθῶν εἰς τὰς ἐγγελικὰς θεωρίας καὶ ἰδίᾳ τὰς λογικὰς καὶ τὰς ὄντολογικὰς⁴.

30. Ἐκ τῶν Σλοβάκων μνημονευτέοι τρεῖς ἐγγελικοί, ὁ Stúr, ὁ Hurban καὶ ὁ Hodza. Ὁ Λουδοβίκος Stur (1815—1856) ἐδιδάχθη τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου ἐν Ἀλλῃ, ἔνθα ἐσπούδασε (1838—1840), καὶ οὕτως ἐθαύμασεν αὐτὴν ὥστε συνίστα εἰς τοὺς ὁμοεθνεῖς, ἵνα κατανοήσωσι τελείως καὶ ὕστερον κατὰ τὸν οἰκεῖον τρόπον μεταρρυθμίσωσι⁵. Ὁ Ἰωσήφ Hurban προσέκειτο στεροῶς εἰς τὸν μέγαν Γερμανὸν φιλόσοφον, οὗ ἐνέκρινε μάλιστα τὴν ἀπόφασιν ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου εἶναι πρόοδος τῆς συνειδήσεως τῆς ἐλευθερίας καὶ διὰ τῶν ἰδεῶν ἐκείνου συνέτεινεν εἰς τὴν ἀφύπνισιν καὶ ἀναγέννησιν τοῦ ἑαυτοῦ ἔθνους⁶. Τέλος δὲ ὁ Μιχαὴλ Hodza διὰ τῶν εἰρημένων δύο ἀν-

¹ Πρόφερε Hanusch.

² Οὗτος ἀπώλεσε τὴν θέσιν ἔνεκα τῶν ὀρθοδόξων αὐτοῦ ἐγγελικῶν πεποιθήσεων.

³ Συνέγραψε πρὸς ἄλλοις «Ἐγχειρίδιον τῆς Ψυχολογίας», 1842, 4η ἔκδ. 1849.—«Ἐγχειρίδιον τῆς Λογικῆς» 1843, 2α ἔκδ. 1850.—«Ἐγχειρίδιον τῆς Μεταφυσικῆς», 1845.—«Ἐγχειρίδιον τῆς Ἠθικῆς», 1846.—«Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος», 1849.

⁴ Τὸ κατὰ πρῶτον ἦσαν ἐγγελικοί ἀλλ' ὕστερον ἀποστάντες ἐγένοντο ἐναντίοι ὁ Tomek (1818—1905) καὶ ὁ Storch (1812—1868).

⁵ Ὁ Stúr ἔγραψε πρὸς ἄλλοις «Μαθήματα ἱστορίας» κατὰ τὰς παραδόσεις τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου, ἔτι δὲ περὶ τῆς καθολικῆς μοναρχίας τῶν Σλοβάκων καὶ περὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς Ῥωσσίας ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν Ἀσίαν. Ὡσαύτως ἐπίδρασιν τοῦ Ἑγέλου μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ ζωὴ τῶν λαῶν» (1846). Ἐνταῦθα δεικνύεται ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἀποκάλυψις τῆς ἐλευθερίας καὶ ὅτι κρατεῖ ἱεραρχία τις τῶν λαῶν, ἐξ ὧν οἱ Ἰνδοὶ καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι εἶναι λαοὶ ἱστορικοί. Ἐξαίρονται μάλιστα οἱ Σλαῦοι καὶ διαγράφεται ἡ διὰ τῶν Ῥώσων ἡγεμονία αὐτῶν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐξαγγέλλεται δὲ ἡ ἐλπίς ὅτι ἐκεῖνοι θὰ ἔχωσιν ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἐκπολιτιστικὴν ἀποστολὴν καὶ θὰ δεσπόσωσιν ἐν τῷ κράτει τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας, τῆς τέχνης καὶ τῆς θρησκείας.

⁶ Ὁ λαὸς εἶναι κατὰ τὸν Hurban μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου ῥοῦ διατηρουμένου ἐν τῷ ὠκεανῷ τῆς ἀνθρωπότητος μόνον διὰ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐνέβλεπε δ' ἐν τῇ πορείᾳ τῶν λαῶν πρόοδον καὶ πάλιν ὀπισθοδρομήσιν, ἔτι δὲ συνφδὰ τῷ Ἑγέλῳ ἱεραρχίαν αὐτῶν, ὧν καθώριζε

δρῶν ἐμυήθη τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ εἰσεχώρησε βαθύτατα εἰς αὐτήν. Πάντες οὗτοι ὠρμῶντο κοινῇ ἀπὸ τῆς θεωρίας ἐκείνου περὶ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἰδέας, περὶ τῆς ἐκδηλώσεως καὶ ἀποκαλύψεως αὐτῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ, περὶ τῆς ἀναγκαίας πραγματώσεως αὐτῆς εἰς πάντας τοὺς λαούς. Ὁ Stür ὡμολόγει ὅτι ὁ κόσμος ζῆ μόνον ἐν τῇ ἰδέᾳ καὶ ὅτι ἐν τῷ ὅλῳ κόσμῳ καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ἀνθρωπότητι ζῆ μόνον ὅ τι διάγει ἐν τῷ πνεύματι πᾶν παρελθὸν καὶ παρὸν καὶ μέλλον ἐπιζῆ μόνον ἐν τῷ πνεύματι, ἄνευ δὲ τούτου ὑπάρχει ἁπλῶς ὡς φυτικὴ ζωή¹. Ὁ δὲ Hurban ἔτι περιπαθέστερον κηρύττει τὴν λατρείαν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἰδέας² χαρακτηρίζει τὸ πνεῦμα ὡς τὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου, ὡς τὴν περικαλλεστάτην κορυφὴν τῆς φύσεως, τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ ὁ Hodza δ' ἐπρέσβευε τὸ πνεῦμα καὶ ἰδίᾳ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, οὗ ἀντίθετον ἀπέφαινε τὸ κακὸν πνεῦμα, ὡς σύνθεσιν δὲ ἀμφοτέρων ἐθφέρει τὸν ἄνθρωπον³. Συντόμως εἰπεῖν αἱ θεωρίαι αὐτῶν αἱ περὶ τοῦ πνεύματος καθόλου καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἰδίᾳ, ὡς καὶ αἱ περὶ τῆς κατὰ σειρὰν ἀναπτύξεως τῆς ἱστορικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐνεργείας μαρτυροῦσι περιφανῶς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐγγελισμοῦ.

31. Ἐκ τῶν *νοτίων Σλαύων* (Γιουγκοσλαύων) ἠσχολήθη περὶ τὸν Ἑγελὸν ὁ *Vasiljevic* (1832—1911)⁴, ὅστις ἔγραψεν ἄλλα τε πολλὰ⁵

τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν συμβολὴν εἰς τὸν πολιτισμὸν ὀνομάζων κατὰ σειρὰν τοὺς Αἰγυπτίους, τοὺς Χαλδαίους, τοὺς Ἀσσυρίους, τοὺς Πέρσας, τοὺς Ἀραβας, τοὺς Φοίνικας, τοὺς Ἕλληνας, τοὺς Ῥωμαίους, τοὺς Ἰταλοὺς, τοὺς Γάλλους, τοὺς Γερμανοὺς, τοὺς Σλαῦους. Εἶναι εὐνόητον ὅτι τὸ τέρμα τῆς ἀναπτύξεως ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν Hurban, ὡς καὶ κατὰ τὸν Stür, οὐχὶ οἱ Γερμανοὶ ἀλλ' οἱ Σλαῦοι καὶ ἰδίᾳ οἱ Σλοβάκοι.

¹ Ἐκ τῆς Σχολῆς τοῦ Stür προῆλθον πολλοὶ ἐγγελικοί, ἐν οἷς καὶ ὁ διαπρεπὴς ποιητὴς Ἀνδρέας *Sládkovic*. Οὗτος σκοπὸν τοῦ βίου προέθετο τὸ νὰ ὑπηρετήσῃ διὰ τῆς ποιήσεως εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ νὰ ἀναβιβάσῃ τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τῆς αἰσθητῆς εἰς τὴν νοητὴν καὶ πνευματικὴν χώραν.

² Ὁ Hodza, ὅπως οἱ ἕτεροι δύο, γνωματεύει ὅτι τὴν θέσιν τῶν Γερμανῶν ἐν τῇ πνευματικῇ ἡγεσίᾳ τῶν λαῶν θὰ καταλάβωσιν οἱ Σλαῦοι.

³ Οὗτος ἐγένετο καθηγητὴς γυμνασίου ὕστερον δὲ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας καὶ πρεσβευτὴς τῆς Σερβίας ἐν Πετροπόλει.

⁴ Συνέγραψεν ἐν ἄλλοις ἔργα ἐπιγραφόμενα «Αἱ ψυχολογικαὶ μέθοδοι ἐν Ἀγγλίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ». — «Αἱ λογικαὶ πλάναι, ἤτοι φαινομενικαὶ ἀποδείξεις» — «Περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. — «Αἱ σχέσεις τῶν σωματικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἰδιοτήτων τῶν φυλῶν». «Τὰ ὅρια τῆς γνώσεως». «Αἱ ψυχολογικαὶ ἰδιότητες τοῦ σερβικοῦ λαοῦ». «Ἡ ψυχολογία ὡς ἐπιστήμη».

καὶ «Βραχεῖαν ἐπισκόπησιν τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας» (1863). Ἐνταῦθα ἀντιμάχεται πρὸς τὴν τότε κρατοῦσαν δοξασίαν ὅτι ὁ Ἔγγελος εἶναι σχεδὸν ἀκατανόητος καὶ δεικνύει ὅτι τὸ σύστημα αὐτοῦ εἶναι ἀπηρτισμένον ὅλον, οὗ τὰ μέρη συνάπτονται λογικῶς πρὸς ἄλληλα καὶ νοοῦνται μόνον ἐν τῇ ὁλότητι¹. Ὑστερον δὲ μετὰ πολλὰ ἔτη ὁ *Branislav Petrovičević*, καθηγητῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Βελιγραδίου, συνέταξε μονογραφίαν περὶ τοῦ Ἐγγέλου ἐπιγραφομένην «Ὁ Ἔγγελος, ἡ ζωὴ καὶ ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ»² ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἔργων τοῦ φιλοσόφου καὶ μάλιστα τῆς «Ἐγκυκλοπαιδείας τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν». Ἴδιον διαφέρον ἐπέδειξε πρὸς τὴν Λογικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, ἧς μνημονεῖ πολυάριθμα μέρη. Δὲν ἀρκεῖται δὲ μόνον εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ φιλοσοφήματος ἀλλὰ προβαίνει καὶ εἰς ἐπικρίσιν αὐτοῦ συνομολογῶν μὲν ὅτι πάντα εἶναι ἰδέα ἀποκρούων δὲ τὴν ἐκδοχὴν, καθ' ἣν ἡ φύσις εἶναι ἀλλοτριώσις τῆς ἰδέας καὶ τὸ πνεῦμα ἐπιστροφή τῆς ἰδέας εἰς ἑαυτήν. Τὴν ἐρμηνείαν τῆς γενέσεως τῆς συνειδήσεως ἐκ τοῦ ἀσυνειδήτου θεωρεῖ ὡς δυσκολίαν τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος αἰρομένην διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι καὶ ἐν τοῖς τελευταίοις στοιχείοις τῆς φύσεως ἐνυπάρχει συνειδήσεις. Ὅπως ἂν ἔχη, ὁ Petrovičević εἶναι ἀγχίνους διαλεκτικὸς καὶ ὡς τοιοῦτος τρέφει ἐξαίρετον συμπάθειαν πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Ἐγγέλου. Ἀλλ' ὁ κριτικὸς ἔλεγχος αὐτοῦ εἶναι ἐπίτομος καὶ ἀτελής παραβλέπων τὰ κυριώτατα πορίσματα τῶν ἔργων τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου.

Σύντομον ἐκθεσιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου παρέχει καὶ ὁ Ἀλβέρτος *Bazala*, καθηγητῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Ἀγκραμ (Zagreb), ἐν τῇ «Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας» αὐτοῦ. Ἐνταῦθα ἀποφαίνεται ὅτι ἡ λογικὴ τῶν ἐννοιῶν δὲν εἶναι καὶ λογικὴ τῶν γεγονότων, ὅτι ἡ διαλεκτικὴ κατασκευὴ δὲν συνάδει πρὸς τὰ πράγματα. Ἐπὶ τούτοις παρατηρεῖ ὅτι ἡ παλλογία τοῦ Ἐγγέλου ἢ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κόσμου κατὰ λογικοὺς νόμους ἐρμηνεύουσα εἶναι κατ' ἀλήθειαν ἢ ἐσχάτη παραφυσὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ ὀρμηθέντος ἀπὸ τοῦ Καντίου. Ἐρωτᾷ δὲ τί ἄρα θὰ εἶχεν ὁ Λόγος εἰσέτι νὰ ἐπιδιώξη, εἰάν ὁ κόσμος εἶναι ἐν ἐκάστη στιγμῇ ἢ πραγματώσις τῆς Λογικῆς.

¹ Ὁ Vasiljevič ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἰδίᾳ εἰς τὴν «Ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» τοῦ Ἐγγέλου, ἐδημιούργησε δὲ πολλοὺς σερβικοὺς ὄρους πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ἐγγελικῶν ἐννοιῶν.

² Ἡ πραγματεία ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ «Delo» τῷ 1912 καὶ 1914, κατόπιν δ' ἐξεδόθη εἰς αὐτοτελῆ συγγραφὴν καὶ τέλος τῷ 1921 συνεξεδόθη μετ' ἄλλης μελέτης ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἔγγελος καὶ Hartmann».

Ἐπέρομαχος τοῦ ἐγγελισμοῦ εἶναι ἐκ τῶν νεωτέρων νοτιοσλαύων ὁ Βλαδίμηρος *Dvorņikov* χαρακτηρίζων¹ τὸν Ἐγγελον ὡς τὸν περιφανέστατον ἐν τοῖς φιλοσόφοις ἀντιπρόσωπον τῆς ἱστοριοκρατίας.

32. Ἐν *Βουλγαρία* ἐγένοντο γνωσταὶ αἱ θεωρίαι τοῦ Ἐγγέλου κατὰ πρῶτον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν κοινωνιολογικῶν συζητήσεων. Ὁ *P. Deborou* ἔγραψεν ἄρθρον ἐπιγραφόμενον «Ὁ μαρξισμὸς καὶ οἱ Βούλγαροι κοινωνιολόγοι» (1896), ἐν ᾧ ἐπειράτο νὰ διαλλάξη τὸν Μαρξ καὶ τὸν Ἐγγελον² καὶ νὰ δείξῃ τὴν ὑπὸ πολλῶν Βουλγάρων παρανόησιν τοῦ τελευταίου. Ἐναντίον ἄρθρον ἔγραψεν ὁ Χρ. *Rakovski* ἐπιγραφόμενον «Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός», ὅπως δείξῃ τὰς πλάνας τοῦ Deborou· ἐν ἄλλῳ δὲ πάλιν ἄρθρῳ ἰσχυρίζετο ὅτι πᾶν ὑγιὲς καὶ ἀληθὲς στοιχεῖον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου μετεβιβάσθη εἰς τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν³.

33. Ὁ *D. Blagoev* ἐπικρίνων τὴν βουλγαρικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου τοῦ Bernstein («Προϋποθέσεις τοῦ κοινωνισμοῦ») διερευνᾷ τὴν γνώμην αὐτοῦ⁴ καὶ παραβάλλει τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Ἐγγέλου πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὄντολογίαν, παρατηρεῖ δὲ ὅτι ἐκείνη μὲν σκοπεῖ τὰ πράγματα ὡς ὅλα (κατὰ τὴν δυναμικὴν) αὕτη δὲ ὡς μέρη (κατὰ τὴν στατικὴν). Ὁ δὲ *D. Michalcev* ἐν τῇ πραγματείᾳ τῇ ἐπιγραφομένῃ «Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως» (1903) ἀντιφέρεται πρὸς τὸν Ἐγγελον, διότι ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος ἐγένετο τὸ σφαλερὸν ἔρεισμα τοῦ νεωτέρου ὕλισμοῦ. Εἰς τὸ ἐρώτημα ποίας συμβολᾶς συνετέλεσαν εἰς τὸν μαρξισμόν ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία καθόλου καὶ τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου ἰδιαιτέρως, ἀποκρίνεται ὅτι αὗται εἶναι τέσσαρες, ἥτοι ἡ ἰδέα τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνάγκης, ἡ ἰδέα τῆς ἀνελίξεως, ἡ ἰδέα τῆς σχετικότητος, ὁ ἐνισμός⁵.

¹ Ἐν τῷ τρίτῳ τόμῳ τῆς «Φιλοσοφίας τοῦ παρόντος», 1920.

² Ὁ Deborou γνωματεύει ὅτι τὰ γεγονότα ἔχουσιν ἐξ ἀρχῆς δύο συγχρόνους συντελεστάς, τὸν ἕτερον «ὕλικόν» (οἰκονομικόν) καὶ τὸν ἄλλον «πνευματικόν», καὶ συνάγει ἐκ τούτου τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διαλλαγή Μαρξ καὶ Ἐγγέλου εἶναι ἐπὶ τοιαύτης βάσεως δυνατὴ.

³ Ὁ Rakovski μνημονεύει τοὺς γνωστοὺς λόγους τοῦ Engels: «Ἡμεῖς οἱ κοινωνιολόγοι εἴμεθα οἱ κληρονόμοι οὐ μόνον τῶν μεγάλων ὄνειροπόλων Saint Simon καὶ Owen ἀλλὰ καὶ τῆς ἐγκρίτου γερμανικῆς φιλοσοφίας, κληρονόμοι τοῦ Καντίου, τοῦ Fichte καὶ τοῦ Ἐγγέλου».

⁴ Κατὰ τὸν Bernstein ἡ θεωρία τοῦ Μαρξ ἐζημιώθη ἐκ τῆς ἀποδοχῆς τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τοῦ Ἐγγέλου, ἥτις εἰσάγει τὴν μέθοδον τῆς ἐπαναστάσεως.

⁵ Σειρὰ ἄρθρων τοῦ Michalcev ἤγαγεν αὐτὸν εἰς ἐπιστημονικὸν ἀγῶνα πρὸς τὸν D. Blagoev, ὅστις ἐμέμφετο ἐκεῖνον ἐπὶ ἀνεπαρκεῖ γνώσει τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τοῦ Ἐγγέλου.

34. Οἱ πλείστοι τῶν πρώτων Βουλγάρων κοινωνιολόγων τῶν ποιουμένων μνεΐαν τοῦ Ἐγέλου δὲν εἶχον ἀναγνώσει αὐτὸν ἀλλὰ παρέπεμπον ἀκολουθοῦντες εἰς ἄλλους καὶ ἀντλοῦντες ἐκ τῆς μαρξικῆς γραμματείας· ὅπερ δὲ χειρόν, εἶχον παρανοήσει τὴν θεμελιώδη ἔννοιαν τῆς Λογικῆς ἐκεῖνου, λέγω τὴν ἔννοιαν τῆς διαλεκτικῆς. Τὰ πρῶτα ἴχνη τὰ κατευθύνοντα εἰς ἀκριβεστέραν γνῶσιν τοῦ Ἐγέλου ἀναφαίνονται ἐν Βουλγαρία κατὰ τὸ ἔτος 1920, ἐν ᾧ δηλαδὴ χρόνῳ ἐν τῇ ἑσπερία Εὐρώπῃ ἤρξαντο νὰ ὁμιλῶσι περὶ ἐπιστροφῆς εἰς τὸν μέγαν ἐκεῖνον φιλόσοφον. Τότε δὴ ἐδημοσιεύθη πρὸς ἄλλοις ἄρθρον τοῦ Σπ. *Kazandziev* ἐπιγραφόμενον «Εἶναι δυνατὴ ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία;», εἰς ἣν ἐρώτησιν παρεῖχεν ὁ γράφων ἀπάντησιν ἀρνητικὴν παρατηρῶν ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ καθόλου αἱ ἀλήθειαι εἶναι πράγματα ὑποκειμενικὰ ὑπάρχοντα ἐν δεδομένῳ χρόνῳ καὶ κρατοῦντα ἐν ὁρισμένῳ κύκλῳ πολιτισμοῦ¹.

35. Τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος ἐμφαίνουσι ζωηρὰν αἱ ἐργασίαι τοῦ Ἰ. *Janev* ἐγκρίνοντος καὶ ἐπαναλαμβάνοντος τοὺς ἐν Γερμανίᾳ προενεχθέντας λόγους «Ὅπισω πρὸς τὸν Goethe! ὀπίσω πρὸς τὸν Ἐγγελον!». Ἐν ἄρθρῳ ἐπιγραφομένῳ «Ἐπιστροφή εἰς τὸν Ἐγγελον» (1926) λέγει ὅτι αὕτη οὐδὲν ἄλλο σημαίνει παρὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν κυρίως φιλοσοφίαν καὶ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πνεῦμα ἐξαντλήσαν πάσας αὐτοῦ τὰς δημιουργικὰς δυνάμεις ἐπανέρχεται πάλιν εἰς τὰς αἰδίους πηγὰς, ἐξ ὧν ποτε ἔπιεν, ἵνα ἐκ νέου δροσισθῇ καὶ παρασκευασθῇ εἰς μεγάλην ἀνὰ τὸν κόσμον πορείαν. Ἐν ἑτέρῳ δὲ ἄρθρῳ «Goethe καὶ Ἐγγελος» (1926) ἐπιγραφομένῳ ἐξετάζει ἐκ παραλλήλου τὴν ποίησιν ἐκεῖνου καὶ τὴν φιλοσοφίαν τούτου καὶ σπουδάζει νὰ δείξῃ ὅπως ἔχουσι σπουδαιότητα εἰς τὰ νεώτερα προβλήματα τοῦ βίου. Ἐὰν ἐν πάσαις ταῖς περιοχαῖς τοῦ πολιτισμοῦ ἐπιστρέφωμεν τανῦν εἰς τὸν Ἐγγελον, αἰτία τούτου εἶναι, λέγει, ἡ ἀφύπνισις καὶ ἀναγέννησις τοῦ συναισθήματος, ὅπερ εἶχον περὶ τοῦ κόσμου ἰσχυρὸν οἱ δύο ἐκεῖνοι ἥρωες τοῦ πνεύματος· τὸ συναίσθημα τοῦτο, ἡ τοῦ κόσμου ἐνόρασις τοῦ Goethe καὶ τοῦ Hegel ἀναζῆ ἔτι καὶ νῦν. Ἐν δοκιμίῳ δ' ἐπιγραφο-

¹ Κατὰ τὸν Kazandziew ἡ φιλοσοφία ἤρτηται ἐκ τοῦ χρόνου καὶ κατ'ἀκολουθίαν δὲν ἔχει ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὀφείλει νὰ καταπολεμῇ τὸ δόγμα τῆς μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας καὶ νὰ καταλείπη εἰς τὴν συστηματικὴν φιλοσοφίαν τὸ ἔργον τοῦ νὰ ἀνιχνεύῃ ἐν τοῖς παντοίοις συστήμασι τὰ γενικὰ γνωρίσματα τῆς αἰδίου καὶ ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Αἰτιαῦται θεωρίαι ἐδημιούργουν πρόσφορον ἔδαφος εἰς ἀναγέννησιν τῶν ἐγγελικῶν φιλοσοφημάτων.

μένω «Τὸ ἄλογον ἐν τῇ ἱστορίᾳ» (1927) ἀνερευνᾷ ὁ Japen τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας στοιχῶν εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Ἑγέλου· διαγράφει τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀλόγου καὶ ἐπισκοπεῖ τὴν ἔννοιαν τὴν ἐν τῷ συστήματι ἐκείνου, ἐπιφέρει δὲ ὅτι ὁ Ἑγελος εἶναι ὁ πρῶτος θεωρητικὸς φιλόσοφος ὁ κατὰ τρόπον συνθετικὸν εἰς ἓν ὅλον συμπεριλαβὼν πάντα τοῦ προβλήματος τὰ στοιχεῖα ὅσα ἀνεῦρον οἱ προγενέστεροι· ἐκεῖνος πρῶτος ἤρε διὰ τῆς διαλεκτικῆς αὐτοῦ τὴν ἀντίθεσιν ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἦν ἡ κριτικὴ τῆς γνώσεως θεωρία παρεδέχτο, διὰ δὲ τῆς τοιαύτης ἄρσεως τῆς ἀντιθέσεως ἐννοίας καὶ πραγματικότητος φαίνεται ὅτι ἐγκρίνει συγχρόνως τὴν τε ὀρθολογικὴν καὶ τὴν ἀντορθολογικὴν ἄποψιν. Ἀξιόλογον βιβλίον τοῦ λογίου τούτου ἀνδρὸς εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «Ὁ Ἑγελος, ἡ προσωπικότης, ἡ τύχη καὶ φιλοσοφία αὐτοῦ» (1928)¹, ἐν ᾧ ὁ συγγραφεὺς μετὰ ὕφους ποιητικοῦ πειρᾶται νὰ ἀνεύρη στενὴν συγγένειαν τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἑγέλου καὶ τῆς δυνάμεως τῆς σλαβικῆς ψυχῆς. Ἴσως εἶναι, λέγει, ὁ Ἑγελος ὁ μόνος φιλόσοφος τῶν Σλαύων, ὁ μόνος ὅστις ἐνόησε καὶ συνησθάνθη τὸν κόσμον διὰ τῆς σλαβικῆς ψυχῆς· οὐδ' εἶναι τυχαῖον τὸ ὅτι ἐν Ῥωσίᾳ καὶ Πολωνίᾳ ἀνεγνώσθη μετ' ἐνθουσιασμοῦ· ἡ προφητικὴ ἐνόρασις τοῦ Δοστογιέφσκη, καθ' ἣν τὸ ὄωστικὸν πνεῦμα χαρακτηρίζει ἡ διαλλαγὴ τῶν ἰδεῶν καὶ ὁ πόθος πρὸς τὸ καθολικόν, κυροῦται ὑπὸ τῆς θεωρίας τοῦ Ἑγέλου τῆς τεινούσης εἰς τὴν συνδιαλλαγὴν τῶν ἐναντίων δυνάμεων. Ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν σλαβικὴν ψυχὴν, πρὸς τὴν μυστικὴν ἐποπτεῖαν, τὴν ἀγάπην τοῦ συγκεκριμένου, πρὸς τὴν θρησκευτικὴν μεταφυσικὴν, ἣτις ἀποδέχεται τὸν θεὸν ὡς τὸ ζῶν Ἀπόλυτον, ὡς τὸν ζῶντα Λόγον, ὡς τὸ ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ ἀναπτυσσόμενον. Τέλος μνημονευτέα ἡ διατριβὴ τοῦ Japen «Φιλοσοφία καὶ ἐπανάστασις», (1930), ἐν ἣ ἡ πρυτανεύει ἡ γνώμη ὅτι ἐκάστη χρονικὴ περίοδος τείνει εἰς πραγμάτων τῆς ἐλευθερίας· καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου

¹ Τὸ βιβλίον περιέχει δέκα κεφάλαια, ἐν οἷς ὁ συγγραφεὺς διαλαμβάνει περὶ τῆς νεότητος τοῦ Ἑγέλου, τῆς φιλίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Hölderin, τῆς πρώτης μυστικῆς σκέψεως, τῆς προσωπικότητος, τῆς ἰδέας τοῦ πνεύματος, τῆς περὶ Λόγου θεωρίας, τῆς Φαινομενολογίας. Ἐντόνως δ' ἐξαίρει τὴν παρατήρησιν ὅτι πρὸς κατανόησιν τοῦ φιλοσοφήματος τοῦ Ἑγέλου ὀφείλομεν νὰ μὴ παρίδωμεν τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ· διότι τὸ σύστημα τούτου εἶναι προσωπικὸν δράμα καὶ ἐρμηνεύεται ὡς ἀπόρροια τοῦ βάθους τοῦ μονήρους καὶ θρησκευτικοῦ πνεύματος ἐκείνου. Ἰδιαιτέραν δ' ἔχει σπουδαιότητα παρ' αὐτῷ ὁ Λόγος· τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος» εἶναι ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Λόγος εἶναι κίνησις, ἐσωτερικὸς ῥυθμὸς τῶν ὄντων, «ζῶσα ἔννοια», «ζῶν Λόγος», ἐξ οὗ τὰ πάντα ἐκπηγάξουσι καὶ εἰς ὃν πάλιν ἐπιστρέφουσιν.

ὡς φιλοσοφία τοῦ παρόντος εἶναι ἐπαναστατικὴ ὁρμὴ πρὸς παντελεῖν πραγμάτων τῆς ἐλευθερίας. Ἐνταῦθα κρατεῖ τὸ ἀρνητικὸν στοιχεῖον ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν διαλεκτικὴν κίνησιν· ἡ διαλεκτικὴ εἶναι κατ' ἐξοχὴν κίνησις καὶ κορυφωσις τῆς ἀρνήσεως.

Τοσαῦτα εἰρήσθωσαν περὶ τῆς ἐγγελικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τὰς σλαβικὰς χώρας¹. Ὁφείλομεν δὲ ἤδη νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου ἐπὶ οὐδένας ἄλλους ἔσχε τόσην ὁρμὴν ὅσην ἐπὶ τοὺς Σλαύους², εἴτε ὀρθῶς ἐν μέρει ἐνοήθη εἴτε ἐν πολλοῖς ὑπ' αὐτῶν παρενοήθη.

8. Ο ΕΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΕΝ ΑΛΛΑΙΣ ΧΩΡΑΙΣ ΚΑΙ ΜΑΛΙΣΤΑ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

1. Ἐν Οὐγγαρίᾳ ἡ φιλοσοφία ἀνεπτύχθη βραδέως ἕνεκα τῶν συνεχῶν πολέμων. Καὶ κατὰ πρῶτον μὲν ἐθεραπεύθη τὸ σύστημα τοῦ Καρτεσίου ὕστερον δὲ κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα τὸ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Ἐγέλου. Ὑπερμάχους ἔσχε τὸ ἐγγελικὸν φιλοσόφημα πλείστους, ὧν μνημονευτέοι ὁ Λουδ. *Tarczy* (1809—1850), ὁ Ἰω. *Erdélyi* (1814—1868), ἐμβριθῆς καὶ πολυμερῆς συγγραφεὺς ὑποβαλὼν τοὺς συγχρόνους εἰς ὀξὺν κριτικὸν ἔλεγχον ἀπὸ ἐγγελικῆς ἀπόψεως³. Ἐνὶ λόγῳ ἡ τοῦ Ἐγέλου διανόησις ἐπέρωσεν ἰσχυρῶς τὴν οὐγγρικὴν διανόησιν, ὅποτε ἐξ ἐκείνης ἠρῶντο οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ νομικοὶ καὶ οἱ καλολόγοι.

2. Ἡ Σουηδικὴ φιλοσοφία ἠὺδοκίμησε διὰ τῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν γερμανικὴν (τὴν τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Fichte, τοῦ Jacobi καὶ τοῦ Schleiermacher, τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἐγέλου). Ὁ Βενιαμ. *Höijer* (1767—1812), καθηγητῆς ἐν Οὐψάλα, ἀποδημήσας εἰς Γερμανίαν συνῆψε φιλίαν πρὸς τὸν Fichte καὶ τὸν Schelling, ὑφ' ὧν ἐτιμᾶτο. Οὐ μόνον δὲ παρὰ τούτων ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῦ Ἐγέλου ὑπέστη ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν⁴. Ὅτε ὁ Χριστόφορος Ἰακωβ. *Boström* (1797—1866), καθηγητῆς ἐν Οὐψάλα, ἀνέπτυξε τὸ σύστημα τῆς ὑποκειμενικῆς ἰδεολογίας καὶ προσεῖλκυσε πλῆθος ὁπαδῶν, ἐφάνη ὅτι ἐπεκράτησε τοῦ ἐγγελισμοῦ. Καὶ ἤλεγξε μὲν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Boström ὁ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἐγέλου ἀσπαζόμενος *J. J. Borelius* (1823—1908) ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἀπέστη τῆς

¹ Ἡ ἐπὶ τοὺς Σλαύους ἐπίδρασις τοῦ Ἐγέλου ἐκτίθεται ἐκτενῶς ἐν περισπουδάστῳ ἔργῳ ἐκδοθέντι ὑπὸ τοῦ D. Cyzenkyj καὶ ἐπιγραφομένῳ «Ὁ Ἐγγελος παρὰ τοῖς Σλαύοις» (Hegel bei den Slaven), Reichenberg, 1934.

² Εἶναι ἄρα εὐεξήγητος ὁ λόγος, δι' ὃν τὸ μέρος τοῦτο τῆς προκειμένης πραγματείας ἀπέβη ἡμῖν διεξοδικώτερον.

³ Ὁ Erdélyi συνέγραψε «τὴν φιλοσοφίαν ἐν Οὐγγαρίᾳ» καὶ ἐθεράπευσεν εὐδοκίμως τὴν Αἰσθητικὴν.

⁴ Ἐπιθι τὴν περὶ B. Höijer πραγματείαν τοῦ B. LinjeKrantz, τῷ 1912.

έγγελικῆς Σχολῆς, ἥς ἐν τοῖς πρώτοις αὐτοῦ συγγράμμασιν ὑπερεμάχει. Ὡσαύτως ἐγγὺς πρὸς τὸν ἐγγελισμόν ἴστατο καὶ ὁ *G. J. Ljungren* (1823—1905) καθηγητῆς τῆς Αἰσθητικῆς ἐν Lund.

3. Ἐν **Νορβηγίᾳ** ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία ἐδέσποζεν ἐπὶ πέντε καὶ ἐπέκεινα δεκαετηρίδας, μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος, θεραπευομένη ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χριστιανίας καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὰ μεταφυσικὰ καὶ θρησκευτικὰ προβλήματα. Σπουδαιότατος προστάτης τοῦ ἐγγελισμοῦ ἐγένετο ἐνταῦθα ὁ καθηγητῆς Μᾶρκος Ἰάκωβ. *Monrad* (1816—1897). Οὗτος ἦτο μέλος τῆς ἐν Βερολίνῳ φιλοσοφικῆς ἐταιρείας καὶ ἐποιήσατο ἐν αὐτῇ τῷ 1859 διάλεξιν «περὶ τῆς παρουσίας θέσεως καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας», ἐν ἣ παρεκίνει τὰς ἀνταγωνιζομένας μερίδας τῆς ἐγγελικῆς Σχολῆς ὅπως παρὰ πάντα ἀγῶνα μὴ ἀποβάλλωσι τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθοῦς αὐτῶν ὑψηλοτέρας ἐνότητος. Ἐγγελικός, εἰ καὶ ἦττον συντηρητικός, ἦτο καὶ ὁ *G. Lyng*, καθηγητῆς ἐν τῇ Χριστιανίᾳ (ἀποθανὼν τῷ 1884).

4. Ἐν **Δανιμαρκίᾳ** εἶχε μέχρι τῶν μέσων τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος πολλοὺς ὁπαδοὺς ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία. Ὑπὲρ αὐτῆς ἔδρασεν ὁ ποιητῆς καὶ κριτικὸς καὶ φιλόσοφος Ἰω. Λουδ. *Heiberg* (1791—1860). Οὗτος διατρίψας τῷ 1824 ἐν Βερολίνῳ ἐγένετο γνῶριμος τῷ Ἐγέλῳ, ὕστερον δὲ (τῷ 1824) ἔπεμψεν αὐτῷ πραγματείαν μετὰ ἐπιστολῆς, ἐν ἣ ὡμολόγει ἑαυτὸν θαυμαστὴν τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας. Καὶ ὁ ἀγγίνους φιλόσοφος *Sören Kierkegaard* (1813—1855) ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐγγελικῆς μεθόδου¹, ἣν ὅμως μετερρῦθμισε καὶ κατέστησεν ὄργανον τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς.

5. Καὶ ἐν **Ἑλλάδι** δὲν παρημελήθη ὁ ἐγγελισμὸς. Φιλοσόφημα ὑπέροχον καὶ ἰδεολογικὸν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καταλίπη ἀσυγκίνητον τὸ πνεῦμα τὸ ἑλληνικόν, ὅπερ πάλαι ποτὲ παρήγαγε τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐξέθρεψε τὴν ἰδεολογίαν. Ἄν οἱ δυσχεῖμεροι χρόνοι τῆς σκληρᾶς δουλώσεως καὶ τῆς ἐπιμόχθου σπουδῆς πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ οἱ ἐπακολουθήσαντες καιροὶ τῆς φιλοτίμου δράσεως πρὸς συγκρότησιν εὐτάκτου πολιτείας καὶ ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν ἀνέκοψαν τὴν πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν πρόοδον ὁρμήν, ἀλλ' ὅμως ἡ ἑλληνικὴ διανόησις ἔχει ἐν ἑαυτῇ σύμφυτον τὴν τάσιν πρὸς τὴν θεωρίαν καὶ ζωηρὰν τὴν ἔφεσιν πρὸς ἀνίχνευσιν τῆς ἀληθείας. Τὸ εὐθαλὲς δένδρον τῆς γονιμωτάτης καὶ εὐχύμου ἑλληνικῆς διανοίας ἐψυχράνθη ὑπὸ τοῦ βορρᾶ

¹ Ὁ *Kierkegaard* ὠνόμαζε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μέθοδον ποιοτικὴν διαλεκτικὴν.

τῶν δυσμενῶν περιστάσεων· ἐψυχράνθη ἀλλὰ δὲν ἐμαράνθη· θὰ ἔλθωσι, πεποίθαμεν, καιροὶ εὐμενέστεροι καὶ θὰ ἀναφανῶσιν ὅσον οὕπω καὶ πάλιν θαυμαστὰ τὰ προϊόντα τοῦ πατρώζοντος ἀθανάτου πνεύματος.

Πρῶτος τῶν παρ' ἡμῖν ἀσχοληθέντων περὶ τὸν Ἑγελον καὶ οἰκειωθέντων τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ ἐκ Κεφαλληνίας Φραγγίσκος **Πυλαρινὸς**¹ (1802—1882), ὅστις ἐσπούδασεν ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐπανελθὼν ὑστερον ἀνεμείχθη ζωηρῶς εἰς τὰ πολιτικὰ τῆς Ἑπτανήσου πράγματα κατὰ τῆς ἀγγλικῆς προστασίας· διωρίσθη τῷ 1843 καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν τῷ τότε λεγομένῳ Ὀθωνεῖῳ, ἔνθα ἐδίδαξε μετὰ πολλὰ διαλείμματα ἀπολύσεως ἐπὶ 33 ἔτη. Καὶ ἄνδρες δὲ λόγιοι μὴ διατριβόντες εἰδικῶς περὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐμελέτων τὰ συγγράμματα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου καὶ ἦσαν ἔμπειροι τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ².

6. Εἰδικώτερον καὶ συντονώτερον ἐνέκυψεν εἰς τὴν ἐγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ πρόθυμος ταύτης ἐγένετο θιασώτης ὁ ὡσαύτως ἐκ Κεφαλληνίας καταγόμενος Ἰω. **Μενάγιας**³. Οὗτος φοιτήσας κατὰ πρῶτον ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Κερκύρας μετέβη χάριν εὐρύτερων σπουδῶν εἰς Πίζαν, ἔνθα ἔτυχε τῷ 1833 διπλώματος τῆς νομικῆς. Ἀλλὰ φύσει ὦν ἤρεμος καὶ εἰς φιλοσοφικὰς μελέτας εὐπρόθυμος ἀπέστη τῶν νομικῶν ἀσχολήσεων καὶ μετέβη πρὸς θεραπείαν τῆς φιλομαθείας εἰς Γερμανίαν, ἔνθα τότε ἐπεπόλαζε καὶ ἐκράτει ζωηρὰ ἢ περὶ τὴν ἰδεολογίαν τοῦ Ἑγέλου κινήσεις. Ἐν Λιψία ἐσπούδασε τέσσαρα ἔτη καὶ ὑποβαλὼν ἐναίσιμον περὶ Καρτεσιακῆς φιλοσοφίας διατριβὴν ἀνηγορεύθη τῷ 1838 διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας καὶ καθηγητὴς τῶν καλῶν τεχνῶν. Ἐπανελθὼν εἰς Κεφαλληνίαν ἐδίδαξε τοὺς συμπολίτας τὴν νεωτέραν καὶ δὴ καὶ τὴν ἐγελικὴν φιλοσοφίαν ἀποτελῶν οἶονεὶ φωτεινὴν ἐστίαν, περὶ ἣν συνήγοντο οἱ

¹ Τὸ πρᾶγμα ποιούσι πιθανὸν αἰ κατ' ἀνάμνησιν διηγήσεις τῶν μαθητῶν, διότι τοῦ Πυλαρινοῦ οὐδὲν ἔχομεν φιλοσοφικὸν ἔργον πλὴν τινος λόγου ἐναρκτηρίου ἐπιγραφομένου «Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν». Ἐπιθι τὴν οἰκείαν μελέτην Γ. Γρατσιαίου τὴν ἐπιγραφομένην «Ἑγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι», 1932.

² Ὁ Ἑμ. Ροΐδης καὶ ὁ Ἄγγ. Βλάχος περιελθόντες εἰς ὀξύτατον πρὸς ἀλλήλους φιλολογικὸν ἀγῶνα περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχει ποιήσεις ἐν Ἑλλάδι ὑπερεμάχουν ἑκάτερος τῆς οἰκείας ἀπόψεως ἐπικαλούμενοι τὰς γνώμας ἄλλων πολλῶν καὶ δὴ καὶ τοῦ Ἑγέλου. (Ἑμμ. Ροΐδου, «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως», σελ. 10. 15 ἔξ. 24. 33. 41. «Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς», σελ. 8. 15. 19 ἔξ. 28. 36. 42. ἔξ. 48 ἔξ. κ. ἄ.—Ἄγγ. Βλάχου, «Ὁ νέος κριτικὸς» σ. 9. 21. 23 ἔξ. 26 ἔξ.).

³ Ἐπιθι Ἡλ. Τσιτσέλη, «Κεφαλληνιακὰ σύμμεικτα», 1, σελ. 396 ἔξ.— Γ. Γρατσιαίου, «Ἑγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι», σελ. 5 ἔξ.

φιλομαθέστεροι καὶ λογιώτεροι ἄνδρες. Διωρίσθη δὲ τῷ 1850 καθηγητῆς καὶ ὕστερον διευθυντῆς ἐν τῷ Λυκείῳ Ἀργοστολίου, ἐνθα ἐδίδαξεν ἐπὶ 16 ἔτη· ἐτελεύτησε τῷ 1870 ἐν Βάδεν, ὅπου μετέβη πρὸς ἴασιν. Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ καίπερ μὴ ἀρχουμένη εἰς τοὺς ξηροὺς τύπους ἐκινεῖτο πάντως ἐν τῷ στενῷ τῶν γυμνασιακῶν παραδόσεων κύκλῳ, ὅστις παρεκώλυε τὴν εὐρύτεραν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν εἰς ἰδίας μελέτας ἀφοσίωσιν. Ἄτολμος δὲ ὢν καὶ ἀνεπίδεικτος οὔτε τι ἔγραψεν οὔτε τὴν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ προτεινομένην ἔδραν ἀπεδέξατο· οἱ πολυάριθμοι ὁμῶς μαθηταὶ διετήρησαν ἀνεξίτηλον τὴν ἀνάμνησιν τῆς τε ἐμβριθοῦς καὶ γονίμου διδασκαλίας καὶ τοῦ σεμνοῦ καὶ εὐγενοῦς ἤθους τοῦ ἀνδρός¹. Λόγιος Γερμανὸς ἐπισκεφθεὶς τῷ 1858 τὴν Κεφαλληνίαν ἐγνώρισε τὸν Μενάγια καὶ μαθὼν ἔκπληκτος τὴν εἰς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν ἀφοσίωσιν καὶ ἐνθερμον διδασκαλίαν αὐτοῦ ἔγραψε τὰ ἑξῆς· «Ἦ πόσῃν ἀγαλλίασιν θὰ ἠγοῦντο ἐν τῷ τάφῳ του ὁ μέγας τῆς Γερμανίας φιλόσοφος, εἰ ἐμάνθανεν ὅτι πορρωτάτῳ τῆς πατρίδος ἐν τῇ πολίχνῃ τοῦ Ἀργοστολίου μαθητῆς καὶ ζηλωτῆς τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ διαδίδει ταῦτα καὶ διὰ τοῦ γάλακτος τῆς λογικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας θηλάζει τὴν κεφαλληνιακὴν νεολαίαν»². Οὕτω διὰ τοῦ Μενάγια ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία ἐρριζοβόλησεν ἐν Κεφαλληνίᾳ, διεδόθη εὐρέως ἀνά τὴν Ἑπτάνησον καὶ ἐγνώσθη ἐν Ἑλλάδι.

7. Σημειώσεως ἀξίον εἶναι ὅτι ὁ εἰρημένος ἀνὴρ ἔχει ῥοπὴν ἐπὶ τὴν διανόησιν τοῦ ὕμνογράφου τῆς ἐλευθερίας, τοῦ ποιητοῦ Διον. **Σολωμοῦ** (1798—1858), ὅστις παρ' ἐκείνου φαίνεται μαθὼν πῶς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου³ καὶ ἐφαρμόσας τὴν θεωρίαν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐκδοχὴν τῆς τέχνης καὶ τῆς ποιήσεως. Οὕτως ἐν τοῖς «Ἐλευθέροις πολιορκημένοις»⁴ ἀρχόμενος παραινεῖ τάδε· «Ἐφάρμοσε εἰς τὴν πνευματικὴν μορφὴν τὴν ἱστορίαν τοῦ φυτοῦ τὸ ὁποῖον ἀρχινάει ἀπὸ τὸ σπόρον καὶ γυρίζει εἰς αὐτόν, ἀφοῦ περιέλθῃ ὡς βαθμὸς ξετυλιγμοῦ, ὅλαις ταῖς φυτικαῖς μορφαῖς, δηλαδὴ τῇ ῥίζᾳ, τῷ κορμῷ, τὰ φύλλα, τ' ἄνθη καὶ τοὺς καρπούς. Ἐφάρμοσέ τιν καὶ σκέψου βαθειὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ὑποκει-

¹ Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Μενάγια ἦσαν ὁ Θ. Καροῦσος, ὁ Ἡλ. Τσιτσέλης, ὁ Δημ. Μηλιαρέσης, ὁ Παῦλος Γρατσιᾶτος, ὁ Παν. Βεργωτῆς, ὁ Παν. Πανᾶς, ὁ Φερδ. Ὀδδης καὶ ἄλλοι.

² Ein Besuch auf Korfu und Cefalonien von A. M o u s s o n , 1858.

³ Εἰς τὸ αὐτὸ συνεβάλετο καὶ ὁ Πολυλάς, ὅστις ἐπανελθὼν ἐκ Γερμανίας κατέστησεν εἰς τὸν Σολωμὸν γνωστὴν τὴν ἐκεῖ κρατοῦσαν ποιήσιν καὶ φιλοσοφίαν μεταφράζων αὐτῷ μέρη ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Schiller καὶ τοῦ Ἐγέλου. Ἴδὲ πρόλογον τῶν Ἀπάντων τοῦ Σολωμοῦ (ἔκδ. Κ. Παλαμᾶ, 1921, σ. κε').

⁴ Αὐτ. σελ. 167.